

RANGA KATOWIC I BYTOMIA NA PODZIELONYM GÓRNYM ŚLĄSKU

Po podziale Górnego Śląska w 1922 roku miasta Katowice i Bytom znalazły się w dwóch różnych organizmach państwowych. Katowice zostały przyłączone do Polski i stały się stolicą nowo utworzonego województwa śląskiego, a Bytom pozostał w Niemczech. Celem niniejszego referatu jest ukazanie rangi obu miast w nowej rzeczywistości politycznej. Wywód swój chciałabym jednak rozpocząć od zilustrowania sytuacji tych miast w okresie wcześniejszym.

Bytom jest jednym z najstarszych ośrodków miejskich i górniczo-przemysłowych na Śląsku. W przeciwieństwie do powstałych wraz z kapitalistyczną industrializacją Katowic ukształtował się jako miasto już w 1254 roku, a pierwsze wiadomości o bytomskim górnictwie sięgają XI wieku¹. W epoce feudalizmu rozwijał się stale, ale rola miasta jako ośrodka dyspozycyjnego Zagłębia Górnos Śląskiego wzrosła szczególnie w XIX wieku². Pozycję Bytomia eksponowały urzędy administracji państwowej i przemysłowej. Do 1873 roku Bytom był siedzibą władz powiatu obejmującego większą część Zagłębia Górnos Śląskiego, m.in. Katowice, Zabrze i Tarnowskie Góry. Mieścił się tutaj Sąd Krajowy (instancja wyższa dla sądów okręgowych całego Zagłębia Górnos Śląskiego) oraz Sąd Górniczy obejmujący swym zasięgiem cały Górny Śląsk. W mieście miały swoje siedziby dyrekcje wielokapitalistycznych spółek akcyjnych: Schaffgotschów, Oberschlesische Eisenbahnbedarf oraz Hugona Donnersmarcka³, w drugiej połowie XIX wieku Bytom stał się również ośrodkiem kultury polskiej oraz piśmiennictwa ludowego na Górnym Śląsku⁴. Od Wiosny Ludów powstawały tutaj pierwsze organizacje o charakterze wyraźnie polskim, które zajmowały się propagowaniem czytelnictwa polskich gazet i książek oraz kultywowaniem polskiej pieśni. Były to: Klub Narodowy, Towarzystwo św. Alojzego, Kasyno Polskie, Towarzystwo Kultury Polskiej (prze-

¹ W. Dziewulski, *Rozwój miasta w średniowieczu*, [w:] *Bytom. Zarys rozwoju miasta*, praca zbior. pod red. W. Długoborskiego, Warszawa-Kraków 1979, s. 56-72; tenże, *Bytom średniowieczny do końca XV wieku*, [w:] *Dziewięć wieków Bytomia. Szkice z dziejów miasta i Ziemi Bytomskiej*, praca zbior. pod red. F. Ryszki, Stalinogród 1956, s. 13-49; J. Sz y d ł o w s k i, *Bytom – pradzieje i początki miasta*, „Rocznik Muzeum Górnos Śląskiego w Bytomiu”. Seria Archeologia, z. nr 4, Bytom 1966, s. 63.

² J. J a r o s, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnos Śląskim do 1914 roku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965; K. J o n c a, *Rozwój przemysłu górniczo-hutniczego w Bytomiu i w regionie bytomskim (od połowy XIX do 1917 roku)*, [w:] *Bytom...*, s. 233-270.

³ Tamże.

⁴ M. A n t o n ó w, *Działalność kulturalna polskich towarzystw na Górnym Śląsku w II połowie XIX i na początku XX wieku w świetle współczesnej prasy polskiej*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” 1958, t. 2; F. S z y m i c z e k, *Bytom jako ośrodek kultury polskiej oraz piśmiennictwa ludowego na Górnym Śląsku (od połowy XIX do początków XX wieku)*, Stalinogród 1956; M. P a t e r, *Ruch polski na Górnym Śląsku w latach 1879-1893*, Wrocław 1969.

kształcone następnie w Towarzystwo Literackie). Bytom był też siedzibą Okręgu Śląskiego Polskich Kół Śpiewaczych oraz pierwszych polskich bibliotek. Zasłynął także jako prężny ośrodek wydawniczy⁵.

Katowice otrzymały prawa miejskie dopiero w 1865 roku, a do początków XIX wieku były niewielką osadą rolniczą⁶. W 1838 roku dobra te nabył Franciszek Winckler – jeden z największych prywatnych przedsiębiorców górnośląskich. W trzy lata później przeniósł on do Katowic zarząd swych dóbr. Rozwój przemysłu sprzyjał urbanizacji wsi⁷. Katowice rozwijały się dynamicznie, szczególnie po 1873 roku, kiedy to stały się siedzibą powiatu. Były jednak mniejsze od Bytomia⁸ i nie dorównywały roli, jaką to miasto odgrywało jako ośrodek przemysłowy i centrum polskiego życia kulturalnego.

Po podziale Górnego Śląska Katowice wyniesione zostały do rangi stolicy województwa śląskiego i stały się nie tylko gospodarczym, ale i administracyjno-politycznym centrum regionu. Dotychczasowy ośrodek administracyjny całej prowincji górnośląskiej (rejencji opolskiej) – Opole, jak również miasta zagłębia, które mogłyby ewentualnie rywalizować z Katowicami w zakresie dyspozycji gospodarczej – Bytom i Gliwice, pozostały po stronie niemieckiej.

Katowice jako stolica autonomicznego województwa śląskiego stały się siedzibą władz wojewódzkich (Sejmu Śląskiego, wojewody, Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego i Rady Wojewódzkiej)⁹ oraz innych organów administracji szczebla wojewódzkiego, jak Sąd Okręgowy i Apelacyjny, Urząd Skarbowy, Wojewódzka Komenda Policji. Były też nadal siedzibą władz powiatowych i komunalnych. W mieście ulokowano również szereg instytucji państwowego nadzoru nad przemysłem: Wyższy Urząd Górniczy, Urząd Miar i Wag, Komisarjat Demobilizacyjny. Dzięki autonomii Śląska polskiego administracyjne znaczenie Katowic było o wiele większe niż innych miast wojewódzkich. Odrębność od reszty kraju istniała w szeregu sprawach skarbowych, komunalnych, społecznych. Większa była też dzięki dodatkowym, autonomicznym do-

⁵ J. Kisielewski, *Światła w mroku. 50 lat pracy Towarzystwa Czytelni Ludowych 1880-1930*, Poznań 1930, s. 31-32; J. Fojcik, *Materiały do dziejów ruchu śpiewaczego na Śląsku*, Katowice 1961, s. 38-46; F. Nowak, *Michał Wolski – aptekarz, społecznik, patriota*, Katowice 1988, s. 13.

⁶ K. Sarna, *Rozwój ekonomiczno-społeczny i narodowo-polityczny Katowic w II połowie XIX wieku i pocz. XX wieku*, [w:] *Katowice 1922-1972. Materiały z sesji popularnonaukowej Instytutu Historii Uniwersytetu Śląskiego i Katowickiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego*, pod red. W. Długoborskiego i H. Zielińskiego, Katowice 1973, s. 19-33; J. Starnawska, *Dzieje Katowic (1299-1945)*, wyd. 2, Katowice 1990, s. 10-11.

⁷ Tamże.

⁸ W 1871 roku Bytom miał 17,8 tys. mieszkańców, Katowice zaś 8,1 tys., a w 1919 roku liczba ta wzrosła w Bytomiu do 71 tys., a w Katowicach do 45 tys. Patrz: M. Bytnar-Suboczowa, *Zagadnienia ludnościowe w latach 1914-1945*, [w:] *Górny Śląsk – prace i materiały geograficzne*, pod red. A. Wrzoska, Kraków 1955, s. 325.

⁹ H. Rechowicz, *Sejm Śląski 1922-1939*, wyd. 2, Katowice 1971; J. Ciągwa, *Autonomia Śląska*, Katowice 1988; M. W. Wanatowicz, *Rola Katowic w procesie integracji Śląska z Macierzą*, [w:] *Miasta w ciągu wieków. Wybrane problemy*, pod red. S. Michalkiewicza, Katowice 1988; W. Długoborski, *Wpływ połączenia z Polską na rozwój miasta*, [w:] *Katowice 1922-1972. Materiały...*, s. 53-67.

chodom (Skarb Śląski) możliwość podejmowania inwestycji w mieście. Wzrosła również rola Katowic jako ośrodka dyspozycji przemysłowej¹⁰.

Po przyłączeniu do państwa polskiego Górnośląskie Zagłębie Przemysłowe odgrywało o wiele większą rolę niż jego część pozostała w Rzeszy, gdzie w przemyśle ciężkim dominowało Zagłębie Ruhry. Natomiast województwo śląskie stało się największym ośrodkiem przemysłowym Rzeczypospolitej Polskiej, wzbudzającym duże zainteresowanie władz centralnych¹¹. Zwiększa się liczba działających na terenie miasta kierowniczych organizacji gospodarczych i dyrekcji koncernów górnośląskich. Obok istniejących już przed podziałem Górnośląska dyrekcji czterech koncernów (Katowicka Sp. Akcyjna, Śląskie Kopalnie i Cynkownie z Lipin, Zakłady Hohenlohego z Wełnowca oraz Rybnickie Gwarectwo Węglowe), miasto staje się siedzibą dalszych pięciu dyrekcji: Górnośląskich Zjednoczonych Hut (do koncernu należały znane huty „Kościuszkowice” w Chorzowie, „Laura” w Siemianowicach, „Zgoda” w Świętochłowicach, 3 kopalnie węgla, 2 koksownie i szereg innych zakładów); Śląskich Zakładów Górniczo-Hutniczych (huty „Baildon” i „Pokój”, kopalnie węgla „Pokój” i „Eminencja”); Giesche Sp. Akc. (6 hut cynku, 2 prażalnie rud, zakład elektrolizy cynku, kopalnie węgla „Giesche” i „Kleofas”); Spółki Akcyjnej Ferrum (huta „Ferrum”); Zarządu Dóbr i Zakładów Księcia Pszczyńskiego (kopalnie węgla, browary, elektrownie oraz zakłady materiałów budowlanych)¹².

W Katowicach działały również spółki akcyjne przemysłu chemicznego i drzewnego: Związek Koksowni (zakłady chemiczne, zakłady impregnacji drewna, tartak); Spółka Akcyjna Lignoza (3 fabryki materiałów wybuchowych, papiernie, fabryka mas plastycznych); Zjednoczone Towarzystwo Przemysłu Drzewnego Wschód Sp. Akc. (2 wielkie tartaki); Silabor Spółka Akcyjna (tartak, fabryka beczek i skrzyń). Miasto staje się również siedzibą branżowej organizacji przemysłu drzewnego – Związku Przemysłu Tartaczno i Handlu Drzewem o zasięgu ogólnopolskim, grupującym 17 przedsiębiorstw przemysłowych, 44 handlowe oraz 3 o charakterze mieszanym. Rozwój tej gałęzi produkcji wpływał na wzrost funkcji dyspozycyjnej miasta; drewno i wyroby chemiczne dostarczane były dla potrzeb całego zagłębia za pośrednictwem firm katowickich¹³.

Katowice stają się po 1922 roku siedzibą wielu organizacji monopolistycznych o zasięgu ogólnopolskim, jak Polska Konwencja Węglowa (reprezentująca cały polski przemysł węglowy w zakresie wewnętrznej i międzynarodowej polityki gospodarczej). Podobną funkcję spełniały powiązane z nią

¹⁰ J. Jaros, *Organizacja władz górniczych na ziemiach polskich w latach 1918-1945*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa” 1960, t. 5; Z. Miłobędzki, *Przemysł w województwie śląskim*, Katowice 1938.

¹¹ J. Popkiewicz, F. Ryszka, *Przemysł ciężki Górnośląski w gospodarce Polski międzywojennej 1922-1939*, Opole 1959, s. 143-173.

¹² J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim w latach 1914-1945*, Katowice 1969; M. Grzyb, *Narodowościowo-polityczne aspekty przemian stosunków własnościowych i kadrowych w górnośląskim przemyśle w latach 1922-1939*, Katowice 1978, s. 89-108, 131-134, 148-153 n.

¹³ W. Długoborski, *Wpływ połączenia...*

Konwencja Eksportowa i Konwencja Koksowa. Sprzedaż wyrobów hutniczych na terenie kraju prowadził Syndykat Polskich Hut Żelaznych. Obok wymienionych istniały w Katowicach mniejsze biura sprzedaży, obejmujące rynek pozaregionalny. Rozwój karteli i syndykatów oraz biur sprzedaży w mieście dowodzi, że Katowice stały się międzyregionalnym ośrodkiem organizacji transportu i zbytu produktów przemysłu ciężkiego¹⁴.

O wzroście dyspozycyjnej funkcji Katowic w przemyśle ciężkim, ale i przetwórczym, świadczy zlokalizowanie w mieście związków przedsiębiorców: Związku Przemysłowców Górniczo-Hutniczych, Związku Przemysłu Tartaczno i Handlu Drzewem, Górnośląskiego Związku Przemysłu Przetwórczego, Związku Przemysłowców Przemysłu Ceglarskiego, Związku Pracodawców Przemysłu Budowlanego.

Katowice stały się również siedzibą instytucji samorządu gospodarczego: Izby Przemysłowo-Handlowej, Izby Rzemieślniczej oraz Śląskiej Izby Rolniczej.

Wzrost zasięgu zbytu tutejszego przemysłu oraz umiędzynarodowienie rynku doprowadziło do powstania w mieście 9 konsulatów. Katowice stały się największym po Warszawie skupiskiem przedstawicielstw państw obcych¹⁵.

Katowice jako stolica uprzemysłowionego województwa były siedzibą licznych banków. Spośród 80 istniejących w pierwszej połowie lat dwudziestych na Śląsku banków, 50 znajdowało się w Katowicach¹⁶. Były to między innymi: Bank Polski, Bank Gospodarstwa Krajowego, Bank Rolny, Bank Związku Spółek Zarobkowych, Bank Handlowy. Również przed 1914 rokiem banki niemieckie zakładały w Katowicach swoje filie. Jednak równorzędną rolę w rozwoju bankowości górnośląskiej odgrywały Bytom i Gliwice. Podział Zagłębia i przyłączenie miasta do Polski przyczyniło się do rozwoju grupujących się w Katowicach banków. Ważną rolę spełniała również giełda katowicka – instytucja handlowa o zasięgu ogólnokrajowym. Tak więc na terenie województwa Katowice stały się głównym ośrodkiem dyspozycji górnictwa i hutnictwa, ale i pozostałych gałęzi przemysłu, z których tylko przemysł wełniany utrzymywał tradycyjny ośrodek w Bielsku, choć i w tej dziedzinie wiele spraw, zwłaszcza podległych kompetencji władz wojewódzkich, rozstrzygano w stolicy¹⁷.

Rozwój zasięgu koncentrującej się w Katowicach dyspozycji gospodarczej przyniosło przyłączenie do Polski w październiku 1938 roku Śląska Zaolziańskiego z jego potencjałem górniczo-hutniczym. Rząd starał się włączyć przemysł zaolziański do mających swoją siedzibę w Katowicach ogólnopolskich organizacji monopolistycznych, takich jak chociażby Polska Konwencja Wę-

¹⁴ Tamże; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej 1918-1939*, t. 1-3, Warszawa 1967-1983.

¹⁵ *Katowice 1865-1945. Zarys rozwoju miasta*, pod red. J. Szaflarskiego, Katowice 1978.

¹⁶ *Dzieje pracy Górnego Śląska*, Lwów-Katowice 1927, s. 79; *Katowice 1865-1945...*, s. 85, 107-108, 165-166.

¹⁷ W. Długoborski, *Wpływ połączenia...*

głowa. Również administracyjnie podporządkowano Zaolzie województwu śląskiemu.

Katowice pełniły także funkcję ośrodka koordynującego całokształt życia religijnego (od 1925 roku mieściła się tutaj siedziba Kurii Biskupiej)¹⁸, politycznego i kulturalno-oświatowego.

Znacznie w tyle za funkcją gospodarczą i polityczną pozostawała rola miasta w życiu naukowym i artystycznym. Jednakże w stosunku do okresu panowania niemieckiego i w tej dziedzinie zaszły istotne zmiany. Przed I wojną światową polskie życie kulturalne koncentrowało się w Opolu, Bytomiu, Raciborzu. Katowice nie miały w tym względzie zbyt wielkich tradycji. W pierwszych latach po przyłączenie do Polski rozwój kulturalno-oświatowy Katowic również napotykał liczne trudności: brakowało polskiej, świeckiej inteligencji¹⁹, brakowało tradycji w zakresie profesjonalnych form kultury polskiej, oświatę trzeba było tworzyć od podstaw, a ciężka początkowo sytuacja gospodarcza regionu ograniczała fundusze na cele kulturalno-oświatowe²⁰. Poza profesjonalnym teatrem polskim, istniejącym od 1922 roku, nie było przez wiele lat w mieście innych placówek kulturalnych. Mimo istnienia obiektywnych przeszkód Katowice zaczęły powoli odgrywać rolę centrum kulturalnego regionu.

Rzeczony rozwój kulturalno-oświatowy miasta rozpoczął się dopiero od drugiej połowy lat dwudziestych. Duże zasługi miał tutaj wojewoda śląski Michał Grażyński, który rzucił znane hasło, aby „w burzy kultury polskiej grzmiał donośnie piorun śląski”²¹. W Katowicach powstały wtedy: Rozgłośnia Polskiego Radia, Dom Oświatowy przeznaczony na siedzibę organizacji kulturalno-oświatowych i naukowych, Muzeum Śląskie, Instytut Śląski, Komitet Wydawnictw Śląskich Polskiej Akademii Umiejętności, Wojewódzkie Archiwum Akt Dawnych. Od 1924 roku powiększała intensywnie istniejące już zbiory Biblioteka Sejmu Śląskiego. Również tutaj mieściły się siedziby organizacji i towarzystw kulturalno-oświatowych: Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku, Towarzystwa „Nasza Czytelnia”, Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, Śląskiego Towarzystwa Literackiego, Koła Literatów na Śląsku²². Nie powiodły

¹⁸ B. Reiner, *Wyznania i związki religijne w województwie śląskim 1922-1939*, Opole 1977; H. Olsz ar, *Kościół katolicki na Górnym Śląsku w życiu kościoła II Rzeczypospolitej*, [w:] *Rola i miejsce Górnego Śląska w II Rzeczypospolitej*, Bytom-Katowice 1995.

¹⁹ M. W. Wanatowicz, *Inteligencja na Śląsku w okresie międzywojennym*, Katowice 1986; też, *Ludność napływowa na Górnym Śląsku w latach 1922-1939*, Katowice 1982, s. 15-28; J. Lubos, *Brak nam inteligencji górnośląskiej*, „Zaranie Śląskie” 1930, z. 1, s. 22-25.

²⁰ M. Fa za n, *Życie kulturalne i artystyczne*, [w:] *Województwo śląskie. Zarys monograficzny*, pod red. F. Serafina, Katowice 1996, s. 504-528; A. Glimos-Nadgórska, *Szkolnictwo i oświata pozaszkolna*, [w:] *Województwo śląskie...*, s. 469-504.

²¹ Cytat za P. Musioł, *Śląska młodzież akademicka*, „Zaranie Śląskie” 1929, z. 3, s. 120.

²² Z. Hierowski, *Życie literackie na Śląsku w latach 1922-1939*, Katowice 1969; *Teatr Śląski im. S. Wyspiańskiego w Katowicach 1922-1972. Księga pamiątkowa* pod red. W. Szewczyka, Katowice 1972; J. Matuszczak, *Muzeum Śląskie*, Katowice 1979; M. Sobański, *Teatr Polski na Śląsku 1922-1939. Materiały i wspomnienia do druku* przygotował A. Wydrzyński, Katowice 1973.

się jednak próby stworzenia wyższej uczelni z pełnymi prawami akademickimi. Konserwatorium Muzyczne, Studium Pedagogiczne, Wyższe Studium Nauk Społeczno-Gospodarczych pozostały jedynie, mimo wysiłków ich założycieli, półwyższymi szkołami zawodowymi²³.

Mimo niewielkiej liczby instytucji kulturalnych, oświatowych czy naukowych, jakie powstały w mieście, Katowice były ośrodkiem promieniowania polskości, płaszczyzną integracji wewnętrznej i ogólnonarodowej w dziedzinie kultury i oświaty²⁴.

Katowicom jako stolicy województwa wyznaczono rolę ośrodka inicjującego i kierującego procesem dalszego rozwoju kultury ludowej. Miasto było siedzibą Związku Śląskich Kół Śpiewaczych²⁵, Oddziału Śląskiego Towarzystwa Czytelni Ludowych, Związku Teatrów Ludowych²⁶.

Katowice wyróżniały się również wysokim poziomem i dobrą organizacją szkolnictwa wszystkich szczebli²⁷. Miały najwięcej szkół powszechnych w województwie o najwyższym stopniu organizacyjnym. Szkoły średnie natomiast słynęły z wysokiego poziomu nauczania (gimnazja, Śląskie Techniczne Zakłady Naukowe) oraz wzorcowych ognisk metodycznych, odwiedzanych przez nauczycieli innych dzielnic.

W przeciwieństwie do lat sprzed I wojny światowej, kiedy polski ruch wydawniczy na Górnym Śląsku rozwijał się przede wszystkim w Bytomiu i Opolu, a niemiecki również w Gliwicach, po 1922 roku prasowym centrum województwa śląskiego stał się wyraźnie jego stolica – Katowice. W 1936 roku wychodziło tu 57 tytułów prasowych (40 polskich i 17 niemieckich)²⁸.

Po roku 1922 skupiło się również w mieście życie polityczne województwa. Forum tego życia stał się powołany w ramach autonomii Sejm Śląski. Poza posiedzeniami Sejmu Śląskiego odbywały się tutaj zjazdy partyjne czy manifestacje polityczne. W Katowicach mieściły się zarządy okręgowe partii politycznych, związków zawodowych, licznych organizacji i stowarzyszeń. W Ka-

²³ T. Dobrowolski, *Geneza i początki Instytutu Pedagogicznego w Katowicach*, Katowice 1960; 30 lat Państwowej Wyższej Szkoły w Katowicach, Katowice 1960; J. Pieter, *Pierwsza wyższa uczelnia na Śląsku*, „Zaranie Śląskie” 1957, z. 1-2.

²⁴ M. W. Wanatowicz, *Rola Katowic...*; też, *Rola ludności napływowej w procesie integracji Śląska z resztą ziem polskich*, [w:] *Ziemie śląskie w granicach II Rzeczypospolitej*, pod red. F. Serafina, Katowice 1985.

²⁵ J. Fojcik, *Materiały do dziejów ruchu śpiewaczego na Śląsku*, Katowice 1961.

²⁶ P. P. Barczyk, *Aktywność kulturalno-oświatowa polskich instytucji pozaszkolnych na Górnym Śląsku w latach 1848-1939*, Katowice 1992, s. 67; H. Balaszczyk, *Działalność Towarzystwa Czytelni Ludowych w województwie śląskim w latach 1922-1939*, „Rocznik Katowicki” 1979, s. 58; W. Nawrocki, *Życie kulturalne Katowic w latach międzywojennych i w okresie Polski Ludowej*, [w:] *Katowice 1922-1972. Materiały...*, s. 73-83.

²⁷ P. Pszczołka, *Szkolnictwo w województwie śląskim*, Katowice 1937; J. Prazmowski, *Szkolnictwo w województwie śląskim*, Katowice 1936; J. Syska, *Z walki o Śląsk i szkołę powszechną. Wspomnienia z lat 1918-1939*. Do druku przyg. W. Zieliński, Katowice 1975, s. 152-156.

²⁸ E. Długajczyk, *Oblicze polityczne i własnościowe prasy polskiej na Górnym Śląsku w latach 1922-1939*, Katowice 1992; W. Długoborski, *Wpływ połączenia...*

towicach jako stolicy województwa rozgrywały się też najważniejsze wydarzenia polityczne polskiego Śląska²⁹.

Przyłączenie Katowic do Polski w 1922 roku miało ogromne znaczenie dla rozwoju miasta we wszystkich niemal dziedzinach życia. Wzrost funkcji dyspozycyjnej był dla Katowic czynnikiem miastotwórczym. Rozwój instytucji kierowniczych przemysłu, samorządu czy administracji spowodował napływ do miasta inteligencji, wzmógł się również ruch budowlany. Powstało wtedy wiele nowych, okazałych gmachów użyteczności publicznej: budynek Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego, Muzeum Śląskiego, Domu Oświatowego, siedziba Kurii Biskupiej, katedra. Konieczne było również zapewnienie mieszkań rosnącej liczbie urzędników i funkcjonariuszy państwowych. Budowa nowych obiektów mieszkalnych pociągała za sobą rozszerzenie granic miasta. W latach 1923-1924 nastąpił pięciokrotny wzrost terytorialny miasta, powiększony następnie jeszcze w 1938 roku. Na skutek inkorporacji terenów podmiejskich oraz napływu ludności z różnych dzielnic Polski oraz z samego województwa nastąpił w latach 1922-1939 przyrost liczby ludności o 168%. Wzrost dyspozycji prowadził do zwiększenia konsumpcji w mieście, pobudzając rozwój handlu, rzemiosła, usług, zwłaszcza w zakresie gastronomii i hotelarstwa³⁰.

Województwo śląskie posiadało własny skarb, z którego znaczna część przeznaczona była na potrzeby jego stolicy. Stąd Katowice miały bardzo dobrą nawierzchnię ulic, wysoki stopień elektryfikacji, rozwiniętą sieć komunikacyjną miejską i międzymiastową, najlepsze ze wszystkich miast wojewódzkich warunki mieszkaniowe³¹.

Utworzenie z Katowic stolicy województwa śląskiego miało korzystny wpływ na rozwój miasta i wzrost jego funkcji dyspozycyjnych. Urosła również rola miasta w skali całej Rzeczypospolitej. Katowice były stolicą jedyne w państwie województwa autonomicznego i centrum największego regionu przemysłowego.

Bytom po 1922 roku nie został centrum administracyjnym i politycznym pozostając w Niemczech rejencji górnośląskiej. Taką rolę nadal odgrywało Opole. Ze względu na swoje nadgraniczne położenie stał się jednak ważnym ośrodkiem komunikacyjnym, gospodarczym i politycznym. Odgrywał również dużo większą rolę w państwie niemieckim niż przed I wojną światową³².

Bytom był nie tylko powiatem miejskim, ale i miastem powiatowym, a co za tym idzie, siedzibą landratury powiatu wiejskiego. Mieściło się tutaj również szereg innych urzędów wykraczających swoją działalnością poza granice

²⁹ H. Rechowicz, *Sejm Śląski...*; E. Długajczyk, *Sanacja śląska 1926-1939. Zarys dziejów politycznych*, Katowice 1983.

³⁰ M. W. Wanatowicz, *Ludność napływowa...*; W. Zajer, *Rozwój przestrzenny Katowic w latach międzywojennych 1922-1939*, „Rocznik Katowicki” 1973, s. 115 n.; H. Surowiak, *Gmach Urzędu Wojewódzkiego Śląskiego i Sejmu Śląskiego w Katowicach oraz ich program ideowy*, „Rocznik Katowicki” 1983, s. 160-169, D. Głazek, *Budowa Muzeum Śląskiego w Katowicach na tle architektury europejskiej lat 30-tych*, „Rocznik Katowicki” 1983, s. 113 n.

³¹ *Katowice 1865-1945...*, s. 6, 151-294.

³² J. Drabina, *Historia Bytomia*, Bytom 1994; A. Sulik, *Stosunki ekonomiczno-społeczne w warunkach podziału Górnego Śląska w latach 1922-1939*, [w:] *Bytom. Zarys...*, s. 388-424.

miasta, jak: Sąd Krajowy, Sąd Pracy, Urząd Kastralny, Urząd Budownictwa Nadziemnego, Państwowy Urząd Zdrowia, Instytut Higieny. Wzrosła też ranga bytomskich instytucji administracji gospodarczej, jak urzędy górnicze, które obecnie rozszerzyły swoją działalność na większą część należącego do Niemiec obszaru zagłębia. Miasto stało się też siedzibą głównego ośrodka ratownictwa górniczego. Ogółem na terenie miasta znajdowało się ponad 40 różnych urzędów i instytucji.

Wzrost znaczenia miasta zawdzięczało również funkcjom związanym z ruchem granicznym. W tym celu utworzono w Bytomiu główny urząd celny o szerokim zakresie obowiązków i uprawnień. Podlegały mu wszystkie urzędy celne rozmieszczone na granicy polsko-niemieckiej Górnego Śląska. Z nadgranicznym położeniem związany był wzrost znaczenia bytomskiego węzła kolejowego. Władze niemieckie przypisywały bytomskiemu dworcowi szczególne znaczenie, ustalając dla transportu wyjątkowo niskie taryfy przewozowe. Miasto było również ważnym węzłem komunikacyjnym w komunikacji pasażerskiej. Do Bytomia przybywało i opuszczało miasto ponad 200 pociągów osobowych dziennie. Przez miasto przebiegały również pociągi dalekobieżne do Bukaresztu, Berlina, Monachium, Drezna, Lipska i Hamburga. Tak więc, mimo przeszkód (nowa granica przecięła część linii kolejowych), Bytom stał się w okresie międzywojennym ważnym węzłem komunikacyjnym, skupiającym ruch towarowy i osobowy o charakterze międzynarodowym, w tym zwłaszcza tzw. mały ruch graniczny. W związku z narastającym ruchem granicznym zwiększyła się w mieście liczba hoteli, zakładów gastronomicznych i jadalni. Pomyślnie rozwijał się również handel. Rangę Bytomia jako miasta nadgranicznego wyznaczało również utworzenie polskiego konsulatu (przeniesionego jednak w 1932 roku do Opola)³³.

Po 1922 roku Bytom został otoczony granicą państwową z trzech stron, co oderwało go w większej części od jego dotychczasowego gospodarczego zaplecza i nie mogło pozostać bez wpływu na funkcjonowanie miejscowego przemysłu. Nowa granica podzieliła kopalnię „Hohenzollern-Paulus”, położoną na terenie Bytomia i Rudy Śląskiej, na część polską i niemiecką. Podobnie wyglądała sprawa w kopalniach w Szarleju i Radzionkowie. Fakt ten oddziaływał niekorzystnie na życie gospodarcze miasta.

Na terenie miasta i w jego najbliższej okolicy znajdowało się nadal 7 spośród 14 kopalń w granicach Rzeszy na Górnym Śląsku. Były to kopalnie „Hohenzollern” (Szombierki), „Gräfin Johanna” (Bobrek), należące do Gräfllich Schaffgotsche Werke G.m.b.H., kopalnia Heintz (Rozbark) – własność Bergwerks-gesellschaft Georg von Giesches Erben, kopalnia Karsten-Zentrum (Centrum), która weszła do Schlesische Bergwerks- und Hütten- Aktiengesellschaft oraz kopalnia „Preussen” (Miechowice), która po roku 1922 stała się własnością odrębnej spółki akcyjnej w Berlinie. W 1928 roku założono na

³³ W. Lesiuk, *Śląsk Opolski w latach 1921-1939*, [w:] *Dzieje Górnego Śląska w latach 1816-1947*, pod red. F. Hawranka, Opole 1981, s. 321-352; T. Laskiewicz, F. Rymowicz, *Gliwice, Zabrze i Bytom w okresie lat 1921-1939 pod względem gospodarczym i przemysłowym*, Katowice 1947, s. 17.

krańcach miasta nową kopalnię „Beuthen” (Bytom) – własność The Henckel von Donnersmarck Beuthen, Estates Limited. W 1938 roku uruchomiono w Karbiu kolejną kopalnię „Berve-Schachtanlage” (Bobrek). Wszystkie kopalnie rud cynku koncentrowały się w rejonie Bytomia. Były to: „Fiedlersglück”, „Neue Victoria”, „Neuhof” – (Orzeł Biały), kopalnia „Friedrich” oraz zbudowany w 1926 roku nowy szyb kopalni „Deutsch-Blei-Scharley”, którą eksploatowała spółka spadkobierców Gieschego. W 1937 roku rozpoczęła eksploatację kopalnia „Erwartung” w Miechowicach. W Bytomskim znajdowała się też jedna huta „Julienhütte” – własność koncernu Vereinigte Oberschlesische Hüttenwerke AG w Gliwicach³⁴.

O znaczeniu Bytomia w gospodarce Niemiec może świadczyć fakt, że przez cały okres międzywojenny wydobywano tu około 80% rud cynku i 30% rud ołowiu ówczesnych Niemiec. Tak więc Bytom odzyskał po 1922 roku rolę centralnego ośrodka przemysłowego dla niemieckiej części Górnego Śląska. Po działy z 1922 roku przyczynił się do większego zainteresowania tą częścią Niemiec, którą do tej pory traktowano w ramach Rzeszy peryferyjnie. Kiedy po I wojnie światowej utracono przejściowo okupowane przez Francuzów Zagłębie Ruhry, zaczęto dostrzegać rolę przemysłu górnośląskiego dla gospodarki Rzeszy. Dodatkowym bodźcem do rozwoju przemysłu bytomskiego były postanowienia konwencji genewskiej, która dopuszczała do obrotu bezcłowego w ramach tzw. ruchu uszlachetniającego (zwalniała z ceł surowce i półfabrykaty pochodzące z jednej strony granicy, a przeznaczone do dalszej obróbki i sprzedaży po drugiej stronie).

Centralna rola Bytomia w pozostałej przy Niemczech części zagłębia znalazła wyraz między innymi w dalszym rozwoju przemysłu spożywczego, zaspokajającego potrzeby całej aglomeracji.

Zapotrzebowanie na kredyty ze strony przemysłu, handlu i rzemiosła, a przede wszystkim nowa funkcja miasta w ruchu granicznym przyczyniła się do ożywienia działalności banków i instytucji kredytowych. Oprócz wcześniej istniejących placówek powstało po 1922 roku wiele nowych. Bytomski oddział Banku Rzeszy przekształcił się w samodzielną placówkę podlegającą bezpośrednio dyrekcji w Berlinie. Bytom stał się też siedzibą wielkich banków niemieckich: Deutsche Bank, Darmstädter-Nationalbank, Diskontogesellschaft, Commerz-Privatbank oraz centrali górnośląskiego Hansabank-Oberschlesien AG i filii polskiego Banku Przemysłowców. Ponadto istniały w mieście banki żyrowe, cztery spółdzielcze domy bankowe (Zentralegenossenschaftsbank für Oberschlesien, Deutsche Volksbank, Beuthenerbank i polski Bank Ludowy) oraz pięć prywatnych domów bankowych.

Wyraźnie zarysowuje się również funkcja dyspozycyjna miasta w strukturze społecznej. Urzędnicy stanowili tu poważny odsetek ogółu ludności (28,5%), co różniło Bytom od innych miast górnośląskich.

³⁴ J. Popkiewicz, F. Ryszka, *Przemysł...*, s. 64-80; J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego...*, s. 170 n.; J. Popkiewicz, *Śląsk w gospodarce III Rzeszy*, „Studia Śląskie. Seria Nowa” 1966, t. 10, s. 58 n.

Po 1922 roku miasto zyskało również w zakresie gospodarki komunalnej. Władze Bytomia, dążąc do stworzenia z miasta wzorcowego dla całego pogranicza ośrodka niemieczyny, zwiększały tereny zielone, wybudowały kąpielisko i stadion sportowy. Rozpoczął się również ożywiony ruch budowlany, korzystający z subwencji państwowych, podejmowanych przez różne instytucje i organizacje. Za wszelką cenę starano się udowodnić, że warunki mieszkaniowe w części niemieckiej Górnego Śląska są lepsze niż w części wschodniej, polskiej. W rezultacie ożywienia ruchu budowlanego, według stanu z 1939 roku, 42,6% mieszkań bytomskich powstało po 1918 roku. Wybudowano wtedy wiele okazałych gmachów, między innymi Urzędu Skarbowego, Urzędu Pośrednictwa Pracy, Szkołę Rzemiosł Budowlanych, a także krytą pływalnię i basen kąpielowy. W okresie międzywojennym Bytom dysponował również najlepiej rozbudowaną, ze wszystkich miast zachodniej części Górnego Śląska, siecią kanalizacyjną, która obejmowała aż 95% wszystkich nieruchomości. Bytom był również jedynym miastem górnośląskim posiadającym zakład wywozu śmieci i ich spalania ³⁵.

Rolę Bytomia jako ośrodka niemieczyny pogranicza polsko-niemieckiego wyznaczało również powstanie licznych nowych szkół, zwłaszcza zawodowych i średnich ogólnokształcących, teatru, kin, bibliotek. W 1930 roku Niemcy założyli tutaj kolegium nauczycielskie – Akademię Pedagogiczną. Bytom stał się głównym punktem łączności z mniejszością niemiecką w województwie śląskim i jej organizacjami. Szkolono tutaj niemieckich działaczy kulturalno-oświatowych, wydawano propagandowe broszury i ulotki. W mieście znajdowały się również placówki większości central partyjnych, zwłaszcza rozbudowanej po 1933 roku partii narodowosocjalistycznej ³⁶.

Nowe funkcje Bytomia przekreślały kontynuowanie roli, jaką miasto to odgrywało przed I wojną światową, kiedy to było najważniejszym ośrodkiem polskiej działalności politycznej, gospodarczej i kulturalnej w Niemczech. Posługując się różnymi środkami presji politycznej, Niemcy doprowadzili do odpływu części ludności polskiej (która stanowiła tylko 24% mieszkańców) i polskich instytucji z Bytomia. Przykładowo, do Katowic przeniósł swoją siedzibę Związek Śląskich Kół Śpiewaczych założony w Bytomiu w 1910 roku przez Michała Wolskiego. W 1932 roku przeniesiono do Opola wydawnictwo „Katolika”, polski konsulat i Górnośląski Trybunał Rozjemczy. Podobnie stało się z utworzoną tutaj w 1923 roku I Dzielnicą Związku Polaków w Niemczech oraz Związkiem Polskich Towarzystw Szkolnych. Po translokacji „Katolika”, w Bytomiu – posiadającym tak bogate tradycje w wydawaniu prasy polskiej – nie ukazywał się żaden polski periodyk. W tej sytuacji dużym sukcesem było

³⁵ A. Stasiak, *Przemiany stosunków mieszkaniowych w Zagłębiu Śląsko-Dąbrowskim na tle procesu uprzemysłowienia (1870–1960)*, Warszawa 1976.

³⁶ P. Dubiel, *Bytom pod hitlerowskim terrorem*, [w:] *Dziewięć wieków Bytomia...*, s. 461–495; W. Długoborski, J. Pabisz, *Walka z uciskiem narodowym i społecznym w latach 192–1939*, [w:] *Bytom...*, s. 428–476; F. Półomski, *Uwagi o działalności NSDAP na Śląsku Opolskim*, „Studia Śląskie. Seria Nowa”, 1966, t. 10, s. 133.

utworzenie w mieście jedyne go gimnazjum z polskim językiem wykładowym w Niemczech³⁷.

Nie negując pozytywnego wpływu podziału Górnego Śląska na rozwój Bytomia, należy zauważyć, że wynikał on między innymi ze względów polityczno-propagandowych. Podział miał jednak też negatywne skutki – zahamował częściowo rozwój przestrzenny miasta, które z trzech stron otoczone zostało przez granicę. W początkowym okresie spadła także liczba mieszkańców. Straty w tym względzie szybko zostały jednak nadrobione, kiedy do miasta zaczęli przybywać aktywiści niemieccy z polskiej części Górnego Śląska oraz dzięki przyłączeniu gminy Rozbark. W przekroju całego okresu międzywojennego liczba mieszkańców miasta wzrosła o 82,4%.

Mimo znacznego rozwoju będącego konsekwencją podziału Górnego Śląska w 1922 roku Bytom w okresie międzywojennym nie dorównywał rangą Katowicom, które rozwijały się dynamiczniej, miały większe znaczenie polityczne i gospodarcze dla Polski niż Bytom dla Niemiec. Bytom spełniał rolę ośrodka dyspozycji politycznej i gospodarczej o zasięgu lokalnym, Katowice – wojewódzkim, a nawet ogólnopolskim (kwestie gospodarcze).

Der Rang von Kattowitz und Beuthen im geteilten Oberschlesien

Im Beitrag wurde der Einfluß der Teilung Oberschlesiens auf die Entwicklung und die steigende Funktion der beiden durch die Grenze geteilten Städte Kattowitz und Beuthen geschildert. Es wurde die Lage der beiden Agglomerationen in der neuen politischen Realität präsentiert. Besondere Aufmerksamkeit schenkte man der wachsenden Rolle von Kattowitz, das sich aus einem relativ kleinen Industriezentrum zur Hauptstadt der einzigen in Polen autonomen Woiwodschaft und zur größten Industrieregion Polens entwickelte. Nach 1922 koordinierte Kattowitz auch das politische, kulturelle und religiöse (seit 1925 der Sitz des Bistums) Leben in der Woiwodschaft.

Beuthen, das in Deutschland blieb, konnte sich in dieser Zeit auch rasch entwickeln. Wegen seiner grenznahen Lage wurde die Stadt zum wichtigen Verkehrsknoten sowie zum wichtigen politischen und wirtschaftlichen Zentrum. Beuthen spielte nach 1922 eine viel größere Rolle in Deutschland als vor dem ersten Weltkrieg. Der deutsche Staat investierte hier, weil die Stadt eine deutsche Musterstadt im deutsch-polnischen Grenzland werden sollte. Es wird aber betont, daß Beuthen in der Zwischenkriegszeit den Rang von Kattowitz, das sich dynamischer entwickelte und für Polen eine größere Bedeutung hatte als Beuthen für Deutschland, nicht erreicht hat.

³⁷ J. Fojcik, *Materiały do dziejów...*; J. Ratajczak, *Ostatnie lata wydawnictwa „Katolik”*, Opole 1994; J. Lubos, *Dzieje polskiego gimnazjum w Bytomiu w świetle dokumentów i wspomnień*, wyd. 2, Opole 1970; U. Popkiewicz, *Walka o założenie i utrzymanie gimnazjum bytomskiego*, [w:] *Dziewięć wieków Bytomia...*, s. 405-461; T. Musiol, *Szkolnictwo polskie w Rejencji Opolskiej 1919-1939*, Katowice 1964; M. W. Wanatowicz, *Historia społeczno-polityczna Górnego Śląska i Śląska Cieszyńskiego w latach 1918-1945*, Katowice 1994, s. 145-160.